

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA KO'P MA'NOLILIK HODISASINING IFODALANISHI VA SEMANTIK FARQLARI

Rasulova Istoda Abdulatifovna

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21216454>

Annotatsiya: Ushbu tezisda o'zbek va ingliz tillarida ko'p ma'nolilik hodisasining yuzaga kelish omillari, ifodalanish shakllari va semantik farqlari kontrastiv yondashuv asosida tahlil qilinadi. Ko'p ma'nolilik til birliklarining birlamchi ma'no doirasidan chiqib, yangi kontekstlarda qo'shimcha semantik yuk kasb etishi bilan izohlanadi. Tadqiqotda o'zbek va ingliz tillaridagi ayrim ko'p ma'noli leksemalar qiyosiy tahlil qilinib, ularning semantik kengayishi, metaforik va metonimik ko'chishi, milliy-madaniy omillar bilan bog'liq xususiyatlari aniqlanadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda ko'p ma'nolilik umumiy semantik qonuniyatlarga tayansa-da, uning ifodalanishida milliy tafakkur, madaniy tajriba va kontekstual qo'llanish muhim farqlovchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: ko'p ma'nolilik, polisemiya, leksik semantika, kontrastiv tahlil, metafora, metonimiya, o'zbek tili, ingliz tili, semantik farq.

Tilning leksik tizimi doimiy rivojlanishda bo'lib, undagi so'zlar jamiyat, tafakkur va madaniyatdagi o'zgarishlarga mos holda yangi ma'nolar kasb etadi. Ko'p ma'nolilik hodisasi leksik-semantik taraqqiyotning muhim ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Bir so'zning turli kontekstlarda o'zaro bog'liq bir necha ma'noni ifodalashi tilda iqtisodiylik, obrazlilik va ifoda imkoniyatlarining kengayishini ta'minlaydi. O'zbek va ingliz tillarida polisemiya hodisasi umumiy lingvistik qonuniyatlarga ega bo'lsa-da, mazkur hodisaning namoyon bo'lishida har bir tilning ichki tuzilishi, tarixiy taraqqiyoti va madaniy semantikasi o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Shu bois o'zbek va ingliz tillaridagi ko'p ma'noli so'zlarni qiyosiy o'rganish tarjima nazariyasi, leksikografiya, chet tilini o'qitish va madaniyatlararo muloqot uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotda kontrastiv tahlil, komponent tahlil, kontekstual tahlil va semantik guruhlash metodlaridan foydalanildi. O'zbek va ingliz tillaridagi ko'p ma'noli leksemalar lug'aviy manbalar, badiiy matnlar va kundalik nutqdagi qo'llanishlar asosida qiyoslandi. Tahlil jarayonida so'zning bosh ma'nosi, hosila ma'nolari, ko'chma ma'no shakllanish mexanizmlari va ularning kontekstdagi vazifasi aniqlashga e'tibor qaratildi. Shuningdek, o'zbek tilidagi "bosh", "ko'z", "yurak", "qo'l" kabi leksemalar ingliz tilidagi "head", "eye", "heart", "hand" birliklari bilan qiyoslanib, ularning semantik maydonidagi o'xshashlik va farqlar ochib berildi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek va ingliz tillarida ko'p ma'nolilik ko'pincha inson tanasi a'zolari, tabiat hodisalari, harakat va holat bildiruvchi so'zlar asosida shakllanadi. Masalan, o'zbek tilidagi "bosh" so'zi tana a'zosi ma'nosidan tashqari "rahbar", "boshlanish", "asosiy qism", "yuqori qism" kabi ma'nolarda qo'llanadi. Ingliz tilidagi "head" leksemasi ham "tana a'zosi", "rahbar", "yuqori qism", "old qism" kabi ma'nolarni bildiradi. Bu holat ikki tilda semantik kengayishning umumiy kognitiv asosga ega ekanini ko'rsatadi. Biroq ayrim kontekstlarda ma'no chegaralari mos kelmaydi. Masalan, o'zbek tilida "bosh ko'tarmoq" iborasi norozilik yoki qarshilik bildirish ma'nosida ishlatilishi mumkin, ingliz tilida esa bunday ma'no aynan "head" leksemasi orqali emas, boshqa leksik vositalar orqali ifodalanadi.

"Ko'z" va "eye" leksemalari ham qiziqarli semantik maydonga ega. O'zbek tilida "ko'z" so'zi ko'rish a'zosi, nazar, e'tibor, buloq manbai, igna teshigi, uzukdagi tosh kabi ma'nolarda ishlatiladi. Ingliz tilidagi "eye" leksemasi ham ko'rish a'zosi, nazar, igna teshigi, markaz yoki diqqat nuqtasi kabi ma'nolarni ifodalaydi. Ammo o'zbek tilidagi "ko'z tegmoq", "ko'zi qiymaslik", "ko'z-quloq bo'lmoq" kabi birliklar milliy-madaniy semantikaga ega bo'lib, ularni ingliz tiliga bevosita tarjima qilish qiyin. Bunday holatlarda ma'no ekvivalenti kontekst orqali tanlanadi.

"Yurak" va "heart" leksemalari ham ikki tilda emotsional va baholovchi ma'nolarni ifodalashda faol qo'llanadi. O'zbek tilida "yurak" jasorat, mehr, qo'rquv, ichki kechinma va ruhiy holat bilan bog'liq ma'nolarni beradi. Ingliz tilidagi "heart"

ham sevgi, markaz, jasorat, hissiyot manbai kabi ma'nolarga ega. Shunga qaramay, o'zbek tilidagi "yuragi orqasiga tortib ketdi" yoki "yuragi dov bermadi" kabi birliklar ingliz tilida to'g'ridan-to'g'ri emas, balki "to be frightened", "to lose courage" kabi izohli vositalar bilan beriladi.

O'zbek va ingliz tillaridagi ko'p ma'nolilikning o'xshash jihatlarini inson tafakkurining umumiy kognitiv mexanizmlari bilan bog'liq. Inson tana a'zolari, fazoviy munosabatlar, harakat va hissiy holatlar asosida atrof-muhitni idrok etadi hamda shu asosda yangi ma'nolar hosil qiladi. Shu sababli "bosh/head", "ko'z/eye", "yurak/heart", "qo'l/hand" kabi birliklarda semantik yaqinlik kuzatiladi. Farqli jihatlar esa ko'proq madaniy tajriba, xalqona obrazlar, frazeologik an'analar va nutqiy odatlar bilan belgilanadi. O'zbek tilida ko'p ma'nolilik ko'pincha obrazli, hissiy-ekspressiv va milliy qadriyatlar bilan bog'liq birliklarda yaqqol namoyon bo'ladi. Ingliz tilida esa ayrim ko'p ma'noli birliklar terminologik, texnik va abstrakt sohalarida kengroq semantik taraqqiyotga ega. Bu farq tillarning tarixiy rivojlanishi, ijtimoiy-madaniy muhit va kommunikativ ehtiyojlari bilan izohlanadi.

O'zbek va ingliz tillarida ko'p ma'nolilik hodisasi leksik tizimning muhim semantik mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Har ikki tilda polisemiya metafora, metonimiya, funksional o'xshashlik va kontekstual kengayish asosida yuzaga keladi. O'xshashliklar inson tafakkurining umumiy idrok usullari bilan bog'liq bo'lsa, farqlar milliy-madaniy semantika, frazeologik an'analar va kontekstual qo'llanish bilan belgilanadi. Mazkur hodisani kontrastiv o'rganish tarjimada ma'no nozikliklarini to'g'ri berish, ikki tilli lug'atlar tuzish va ingliz tilini o'zbek auditoriyasiga samarali o'qitishda muhim nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка. — Москва: Наука, 1974. — 367 с.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. — Москва: Высшая школа, 1986. — 295 с.

3. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. — Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. — 168 б.
4. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. — Тошкент: Университет, 2006. — 464 б.
5. Cruse D.A. Lexical Semantics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1986. — 310 p.
6. Lyons J. Semantics. Vol. 1. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977. — 371 p.
7. Palmer F.R. Semantics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1981. — 221 p.